

Te Kāhui Tika Tangata
Human Rights Commission

**Ngaahi fehu‘i mo e lāunga
fekau‘aki mo e ngaahi
totonu ‘a e tangatá:
‘Oku mau ‘i heni ke tokoni**

April 2024 (Tongan)

Te Kāhui Tika Tangata
Human Rights Commission

‘Oku ‘oatu ‘e he Te Kāhui Tika Tangata Human Rights Commission (Te Kāhui Tika Komisoni ki he Totonu ‘a e Tangatá) ha fakamatala ta‘etotongi mo tauhi malu mo e sēvesi ki hono solova ‘o e lāungá (dispute resolution service).

Te mau lava ‘o tokoni ki he ngaahi fehu‘i fekau‘aki mo e ngaahi palopalema ‘i he ngaahi totonu ‘a e tangatá, mo e ngaahi lāunga fekau‘aki mo e filifilimānakó, fakamamahi fakalieliá (sexual harrasment), fakamamahi fakamatakali, ngaahi ngāue ke fulihi ‘a e fakakaukau (conversion practices), lea fakatupu maumaú, mo e ngaahi me‘a lahi ange. ‘Oku tataki ‘emau sēvesi ‘e he tikanga ‘o fakataumu‘a ke ‘atā atu ia ki he tokotaha kotoa pē ‘i Aotearoa Nu‘u Sila.

I orea te tuatara ka puta ki waho

‘Oku solova ha palopalema ‘aki hono hokohoko atu ‘a e fekumi ko ia ki hano ngaahi solova‘angá

Na‘e fokotu‘u ‘a e Te Kāhui Tika Tangata Human Rights Commission ‘i he 1977 pea ‘oku ngāue ‘i he malumalu ‘o e Lao Human Rights Act 1993. Ko e taumu‘a ‘a e Commission (Komisoni) ko hono faka‘ai‘ai mo malu‘i ‘a e ngaahi totonu fakaetangatá ‘a e kakai kotoa pē ‘i Aotearoa Nu‘u Sila.

‘Oku fakataumu‘a e ‘a e fakamatala ‘i he ki‘i tohi ko ‘ení ke ‘oatu ‘a e fakahinohino fakalūkufua. ‘Oku ‘ikai totonu ke fakafalala ki ai ke hoko ko ha fale‘i fakalao pe fale‘i fakapalofesinale kehe.

Ko e founnga temau ala tokoni aí

‘Oku mau ‘oatu ‘a e fakamatala

Te mau lava ‘o tali ha ngaahi fehu‘i mo ‘oatu ha fakamatala fekau‘aki mo e ngaahi totonu ‘a e tangatá mo e Te Tiriti o Waitangi. Kapau ‘e ‘ikai ke mau lava ‘o tokoni atu kiate koe, te mau fakahinohino atu ‘a e feitu‘u totonú pe fakafehokotaki koe ki he ngaahi kautaha kehe te nau lava ‘o tokoni atú.

‘Oku mau tokoni ke solova ‘a e ngaahi fakakikihi (disputes)

‘Oku mau fakahoko atu ha founnga fakalelei ki he ngaahi fakakikihi ‘i he ngaahi lāunga ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Lao Human Rights Act. ‘Oku mau tokoni‘i e kakaí ke nau fetu‘utaki ‘iate kinautolu ‘i ha founnga malu mo kumi ha ngaahi founnga ke solova ai ‘a e ngaahi palopalemá, ‘o ‘ikai kau atu ki ai ha fakamaau pe tokotaha faitu‘utu‘uni.

‘Oku mau poupou‘i ‘a e ngaahi vā ‘oku lelei

‘Oku mau ‘oatu ‘a e tokoni ki he kakai ‘oku uesia ‘e he ngaahi palopalema felāve‘i mo e tafatafa‘aki ‘o e ngaahi totonu fakaetangatá hangē ko e ngaahi lea fakatupu maumaú. ‘Oku mau lava ‘o ‘oatu ha fakamatala pea, ‘i ha ngaahi keisi ‘e ni‘ihi, fakafaingofua‘i ha ngaahi fetalanoa‘aki ke faka‘ai‘ai ‘a e femahino‘akí mo e ngaahi vā melinó ‘i he vaha‘a ‘o e kakai fakafō‘ituitui mo e ngaahi komiunitií foki.

‘Oku tauhi malu ‘a e fakamatalá, potupotu tatau mo ta‘etotongi ‘emau sēvesí.

Ko e hā ‘a e me‘a teu ala lāunga ki ai?

Filifilimānako ‘oku ta‘efakalao

Ko ha fakafōtunga ‘oku kehe mo ‘ikai taau ‘i hono fakahoa ki he ni‘ihi kehé koe‘uhí ko ha fa‘ahinga natula fakafo‘ituitui hangē ko ho tu‘unga tangata pe fefiné, ta‘u motu‘á pe matakali.

Fakamamahi fakalieliá (sexual harassment)

Tō‘onga fakalielia kovi pe ta‘etaau pe ko ha ngaahi kole ke fakahoko ha ‘ulungaanga fakalielia.

Fakamamahi fakamatakali

Lea pe ‘ulungaanga ‘oku filifilimānako fakamatakali, fakatupu loto-mamahi, mo ta‘etaau.

Ngaahi ngāue ke fulihi ‘a e fakakaukáu (conversion practices)

Ko ha ngāue ‘oku feinga ke liliu pe lolomi ho‘o tō‘onga fakalieliá (sexual orientation), ‘ilo‘i‘anga ko ha tangata pe fefine pe (gender identity) pe fakafōtunga ‘o ho‘o tu‘unga tangatá pe fefiné (gender expression).

Fakamamahi (victimisation)

Ko ha fakafōtunga ‘oku ‘ikai taau (unfair treatment) koe‘uhí ko ha lāunga na‘á ke fakahoko ki he Lao Human Rights Act pe ko ha fakahāhā ‘oku malu‘i (whistleblowing).

Filifilimānako ‘oku heliakí‘i (indirect discrimination)

Ko ha tu‘utu‘uni ngāue pe founa ngāue ‘oku hā mai ke ngali ‘oku potupotu tatau ‘a ‘ene tokangaekina ‘a e tokotaha kotoa pē ka ‘oku ‘ikai kaunga lelei ia ki ha falukunga kakai koe‘uhí ko ha fa‘ahinga natula fakafo‘ituitui (personal characteristic).

Fakafōtunga ‘oku ‘ikai lelei ki he kau ngāue ‘oku uesia ‘e he fakamamahi ki he fāmīlī (family violence)

Fakafōtunga ‘oku ‘ikai taau ‘e ha ngāue‘anga pe kautaha ‘e ala hoko ko ha ngāue‘anga koe‘uhí ‘okú ke fehanganhangai mo ha fakamamahi ‘i he fāmīlī pe na‘e hoko ‘i he kuohilí.

Lea kovi (harmful) pe taufehi‘a (hate)

Ngaahi lea ‘oku fakafōtunga ai ‘a e taufehi‘a ki ha falukunga kakai koe‘uhí ko honau tu‘unga fakamatakalí, lotú, pe ‘ilo‘i‘angá.

‘Oku malu‘i koe ‘e he Lao The Human Rights Act meí he filifilimānakó mo e fakamamahi ‘i he ngaahi tapa ‘o e mo‘ui ‘oku hanga atu ki he kakai tokolahí, kau ai ‘a e:

- ngāué mo e tohi kole ki he ngaahi ngāué
- akó mo e ako ngāué
- ‘atā atu ki he fefononga‘akí mo e ngaahi nāunau ki he kakai fakatokolahi (public facilities)
- fale nofo‘angá mo e nofo‘angá
- tukuatu ‘o e ngaahi koloá mo e ngaahi sēvesí
- fengāue‘aki mo e ngaahi potungāue ‘a e pule‘angá pe ngaahi sēvesi fakapule‘anga kehé (kau ai ‘a e ngaahi laó mo e ngaahi tu‘utu‘uni ngāue ‘a e pule‘angá).

‘I he ngaahi keisi ‘e ni‘ihi, temau ala tokoni ki he ngaahi palopalema ‘i he ngaahi ‘ēlia kehe ‘o e totonu fakaetangatá. Fetu‘utaki mai ke ma‘u atu ha ‘ilo lahi ange.

‘Oku malu‘i koe ‘e he Lao The Human Rights Act mei he filifilimānakó ‘o makatu‘unga ‘i ho‘o:

- **Tu‘unga Tangatá pe Fefiné (Sex):** kau ai ‘a e feitamá mo e fā‘elē, ‘ilo‘i‘anga mo e fakafōtunga ki he tu‘unga tangatá pe fefiné, mo e ngaahi natula ki he tu‘unga tangatá pe fefiné
- **Tu‘unga Fakamali (Marital status):** ta‘emali, mali pe ‘i ha nofo fakamali (civil union), ‘i ha nonofo fakamali (de facto relationship), māvae, mali vete pe uitou
- **Ngaahi tui fakalotú:** ko ha mēmipa ‘o ha tui fakalotu pe ma‘u ha fa‘ahinga tui fakalotu pau
- **Tui faka‘ēfiká (Ethical belief):** ‘ikai ‘i ai ha tui fakalotu
- **Lanú, matakali, kulupu fakamatakali (ethnicity), pe fonua tupu‘angá:** kau ai ‘a e tangata‘i fonuá
- **Faingata‘a‘ia Fakaesinó (Disability):** ‘i ai ha faingata‘a‘ia fakaesino, ‘i hono fakakaukau‘i ‘o e fakamatalá (sensory), fakae‘atamai (mental), ‘i he fakakaukau (intellectual) pe fakaeako (learning impairment) pe fokoutua taimi lōloa, pe ngāue‘aki ha kuli tokoni ki he faingata‘a‘ia fakaesinó
- **Ta‘u motu‘á:** ‘i he hoko pē ho ta‘u 16 pe lahi ange
- **Tui fakapolitikalé:** ‘i ai ha tui fakapolitikale, pe ‘ikai ke ‘i ai ha tui fakapolitikale
- **Tu‘unga fakangāué:** ma‘u ngāue, penefiti pe ACC
- **Tu‘unga fakafāmilí:** ko hai ‘okú ke kāinga mo iá, pe ‘oku ‘i ai hao fatongia ki ha fānau pe ni‘ihi kehe ‘oku fakafalala atu
- **Fakafeangai ki he mohe ‘a e tangatá mo e fefiné (Sexual orientation):** kau ai ‘a e tō‘onga angamahení (straight), tangata mo e tangata (gay), fefine mo e fefime (lesbian) pe fakatou‘osi (bisexual).

‘Oku kaunga ‘a e ngaahi makatu‘unga ko ‘ení ki he taimi lolotongá, kuohilí, pe tūkunga ‘oku makatu‘unga ‘i he fakamahalo pē (assumed circumstances). Hangē ko ‘ení, ‘oku ta‘efakalao ke fakahoko ha filifilimānako ki ha taha koe‘uhí ‘oku nau mahaki‘ia fakae‘atamai, pe na‘e hoko ia ‘i he kuohilí, pe kapau ‘okú ke fakakaukau ‘oku ‘i ai hanau mahaki faka‘atamai.

Kapau ‘oku ‘ikai ke ke fakapapau‘i pe te mau lava ‘o tokoni atu ki ho‘o keisi, fetu‘utaki mai kiate kimautilu. Te mau lava ‘o ‘oatu ha fakamatala fekau‘aki mo ha ngaahi me‘a ke ke fili mei ai.

‘Oku ‘i ai ‘eku fehu‘i pe lāunga. ‘Oku anga fēfē ‘a e ngāue ‘a e founɡá ni?

Sitepu ‘Uluakí: Fetu‘utaki mai kiate kimautilu

Vakai ki he ‘emau uepisaití **www.tikatangata.org.nz** ki ha ngaahi nāunau lahi mo ha FAQs (Ngaahi Fehu‘i ‘oku Fa‘a ‘Eké) fekau‘aki mo e ngaahi palopalema ‘i he totonu fakaetangatá. Te ke lava ‘o fakafonu ha foomu faka‘eke‘eke pe lāunga ‘i he ‘emau uepisaití. Kapau te ke fiema‘u ha tokoni ke fakahoko ha lāunga, ‘imeili ki he **info@hrc.co.nz** pe telefoni ki he **0800 496 877** pea tuku mai ai ha fekau kiate kimautilu. ‘Oku ‘i ai ‘emau sēvesi ke telefoni fakafoki atu (call-back) pea te mau fetu‘utaki atu ‘i he faingamālie vave tahá.

Sitepu Uá: Fakamatalá mo e tokoní

Te mau fetu‘utaki atu kiate koe ke ‘oatu ha fakamatala mo talanoa‘i ‘a e ngaahi founɡa ke fili mei ai ki ho‘o faka‘eke‘eké pe lāungá. Te mau lava ‘o ‘oatu ha fakamatala ke tokoni atu kiate koe ke solova pē ‘e koe ‘a e lāungá pe fakafehokotaki koe ki he ngaahi potungāue kehe ‘e ala tokoní. Kapau te mau vakai‘i ho‘o lāungá ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Lao Human Rights Act, te mau lava ‘o tuku atu ha founɡa ki hono solova ‘o e fakakikihí.

Sitepu Tolú: Solova ‘o e fakakikihí (Dispute resolution)

‘Oku mau tokoni ki he kakai ‘oku nau kaunga ki aí ke nau fetalanoa‘aki ‘iate kinautilu pē ke mahino‘i lelei ange ‘a e anga ‘o e fakakaukau ‘a e tafa‘aki takitaha mo fekumi foki ki ha ngaahi founɡa ke solova ai ‘a e lāungá. ‘O makatu‘unga ‘i he tūkunga ‘oku ‘i aí, temau ala talanoa fakamavahevahe ki he kakai ‘oku kaunga ki aí pe fakahoko ha fakataha mo e tokotaha kotoa pē (‘i he ‘initaneti pe a‘u tonu). ‘oku ta‘etotongi, tauhi malu ‘a e fakamatalá mo potupotu tatau ‘a e founɡa solova ‘o e fakakikihí ki he tokotaha kotoa pē ‘oku kaunga ki aí.

Sitepu Faá: Solová

‘Oku malava ke solova ‘a e lahi taha ‘o e ngaahi lāungá ‘i he founga solova ‘o e fakakikihí. Kuo pau ke loto ‘a e tokotaha kotoa pē ‘oku kaunga ki aí ki he ngaahi olá, pea ‘e kau ki ai ‘a e ngaahi me‘a hangē ko e kole fakamolemole, lototaha ke ‘oua na‘a toe hoko ha me‘a tatau ‘i he kaha‘ú, polokalama ako, pe totongi huhu‘i.

Sitepu Nimá: Ngaahi founga fakalaó

Kapau ‘oku ‘ikai ke solova ‘a ho‘o lāungá ‘i he ‘emau foungó, te mau tāpuni leva ho‘o lāungá. Te ke ala fili ke ‘ave ia ki he Human Rights Review Tribunal. ‘E lava ke fanongo ‘a e Tribunal ki he ngaahi lāunga fekau‘aki mo e ngaahi maumau‘i ‘o e Lao Human Rights Act pea fokotu‘u mo ha ngaahi ola mo e tu‘utu‘uni.

Te ke lava ‘o tohi kole ki ha fakafofonga lao ta‘etotongi meí he Office of Human Rights Proceedings.

Fakatokanga‘i ange: ‘oku ‘ikai ke mau fakatotolo‘i ‘a e ngaahi lāungá pe faitu‘utu‘uni fekau‘aki mo e monuka ‘a e laó.

Lau fekau‘aki mo e founga ‘oku fakalelei‘i ai ‘e he Commission ‘a e ngaahi olá ma‘á e kakaí

Kuo liliu ‘a e ngaahi hingoá mo e ngaahi fakaikiiki ki he ‘ilo‘i‘angá ke malu‘i ‘a e malu fakafo‘ituituí.

Faka‘ai‘ai ‘o e faka‘apa‘apa ki he taonga

Na‘e lāunga ‘a Matiu na‘e hoko ha filifilimānako kiate ia ‘i he lolotonga ‘ene ngāue fakaangaangá koe‘uhí ko hono tā tataú. Na‘á ne pehē na‘e talaange ‘e he ngāue‘angá kiate ia ‘oku ‘ikai fe‘unga ‘a e ngāué mo ia. Na‘a mau fetu‘utaki ki he ngāue‘angá, ‘a ia na‘e loto ke fakataha mo Matiu. ‘I ha fakataha ki hono solova ‘o e fakakikihí, na‘e ‘i ai ‘a e faingamālie kia Matiu ke ne fakamatala‘i ‘a e founga na‘e uesia ai ia ‘e he a‘usia ko ‘ení. Na‘e solova ‘a e lāungá hili ha kole fakamolemole ‘a e ngāue‘angá mo loto ke fakahoko ha totongi huhu‘i kiate ia pea mo liliu ‘enau founga ngāué ke fakatokanga‘i ‘a e ngaahi tā tatau fakalotú mo e fakafonuá.

Ta‘ofi ‘o e fakamamahi fakalieliá

Na‘e lāunga ‘a Kylie na‘e hokohoko fakahoko ange kiate ia ha ngaahi lea mo ha fakakata fakalielia ‘i he ngāue‘angá. Na‘e ngali kuo to‘o ‘e he kau ngāué ‘a e tataki‘i me‘i he supavaisā, ko ia ai na‘e ongo‘i ‘e Kylie ‘e ‘ikai lava ke lāunga. Na‘e iku ke ne tukuange ‘a e ngāué pea fakahū mo ‘ene lāunga ki he Commission. Na‘a mau fokotu‘utu‘u ha fakataha ki hono solova ‘o e fakakikihí mo fakapapau‘i ‘oku ‘i ai ha feitu‘u malu mo hao ke lava ai ‘a Kylie mo ‘ene ngāue‘angá ‘o talanoa ki he me‘a na‘e hokó mo e founga na‘e uesia ai ‘a Kylie. Na‘e loto ‘a e ngāue‘angá ke fakahoko ha ako fekau‘aki mo e fakamamahi fakalieliá ‘o hoko ko ha konga mahino ‘o ‘ene founga ki hono kamata‘i ‘o ha ngāue ‘a ha tokotaha fo‘ou, pea mo ‘oatu kia Kylie ha totongi huhu‘i ki he ‘ene mamahi mo e loto mafasiá.

Lea hake ‘o fakafepaki‘i ‘a e lau lanú

Na‘e ‘i he founga fefononga‘aki fakatokolahi ‘a Anika pea fanongó ai ki ha lea lau lanu ‘a e faka‘ulí fekau‘aki mo ha pāsese. Neongo na‘e ‘ikai fakataumu‘a ‘a e leá ki ai, na‘e loto mamahi mo hoha‘a ki he uesia ko ia ‘e ala hoko ki he ni‘ihi kehé.

Na‘á ne fakahoko ai ha lāunga fekau‘aki mo ha lea fakatupu maumau ki he Commission. Na‘a mau poupou‘i ai ha fetalanoa‘aki ‘i he vaha‘a ‘o Anika mo e kautaha fefononga‘akí. Na‘e kole fakamolemole ‘a e faka‘ulí kia Anika fekau‘aki mo ‘ene lea na‘e faí, pea loto mo e kautahá ke nau fakafetu‘utaki ki he kotoa ‘o e kau ngāué ‘o fakamālohi‘i ‘ene tu‘utu‘uni ngāue fekau‘aki mo hono ta‘ofi ‘o e filifilimānakó.

To‘o ‘o e ngaahi ‘ā vahevahe ‘i he ngāue‘angá

Ko Terry ko ha tokotaha ngāue ‘ofa mālohi ‘i ha NGO (kautaha ‘ikai-fakapule‘anga). ‘I he taimi na‘e kamata‘i ai ha ako tukupau ki he kotoa ‘o e kau ngāué, na‘e pehé ‘e he pule ‘a Terry ‘e ‘ikai te ne lava ‘o fakakakato ‘a e akó koe‘uhí ko hono dyslexia. Na‘a nau talaange kia Terry ‘e ‘ikai ke ne kei lava ke hokohoko atu ‘ene ‘i he lisi ‘o e kau ngāué.

Na‘e fakahoko ai ‘e Terry ha lāunga ki he Commission fekau‘aki mo ha tō‘onga filifilimānako koe‘uhi ko e faingata‘a‘ia fakaesinó. Hili ‘emau fetu‘utaki ki he NGO fekau‘aki mo e lāunga ‘a Terry, na‘e toki mahino ai ki he NGO na‘e ‘i ai ‘enau fehalaaki. Na‘a nau fetu‘utaki hangatonu ai kia Terry ‘o kole fakamolemole mo fakamamafa‘i ‘a hono mahu‘inga ki he timí. Na‘e lava ai ‘a Terry ‘o fakakakato ha tatau ‘o e akó kuo fakalelei‘i pea mo toe foki ki he ngāue ‘ofá.

Faka‘ai‘ai ‘o e nofo melino ‘a e ngaahi komiunitii

Na‘e lāunga ‘a e Jay na‘e hoha‘asi ia ‘e hono kaungā‘apí koe‘uhí ko ‘ene fakafōtunga ki he mohe ‘a e tangatá mo e fefiné (sexual orientation). Na‘a mau fetu‘utaki ki he kaungā‘apí ke talanoa ki he lāungá, fanongo ki he ‘enau fakakaukau, mo vahevahe atu ‘a e fakakaukau ‘a Jay. Na‘e ola ‘a e fetalanoa‘akí, ‘o kole fakamolemole ai ‘a e kaungā‘apí mo loto ke liliu honau ‘ulungaangá. Na‘e fiefia ai ‘a Jay ‘i he faingamālie na‘e ma‘ú ke talanoa‘i ‘i ha founga malu ‘ene ngaahi hoha‘á mo solova ‘a e palopalemá ‘i ha founga melino.

Ngaahi potungāue kehe ‘e ala tokoní

Office of the Ombudsman

www.ombudsman.parliament.nz

Fakatotolo‘i ‘a e ngaahi lāunga fekau‘aki mo e ngaahi potungāue
‘a e pule‘angá.

MBIE’s Employment Mediation Service

www.employment.govt.nz

Fakamatala mo e ngaahi sēvesi ki he ngaahi palopalema
fakangāué (employment).

Health and Disability Commissioner

www.hdc.org.nz

Fakatotolo‘i ‘a e ngaahi lāunga fekau‘aki mo e ngaahi sēvesi ki he
mo‘ui lelei mo e faingata‘a‘ia fakaesinó.

Privacy Commissioner

www.privacy.org.nz

Fakatotolo‘i ‘a e ngaahi lāunga fekau‘aki mo ha maumau ‘e ala
hoko ki he malu ‘o e fakamatala fakafo‘ituituí.

Lifeline Aotearoa

Ko ha tokoni ta‘etotongi 24/7 ki he mahaki‘ia ‘o e ‘atamaí mo ha
sēvesi fale‘i.

Telefoni ki he 0800 LIFELINE (0800 543 354) pe text ta‘etotongi
‘a e HELP (4357)

Fetu‘utaki mai kiate kimautolu:

www.tikatangata.org.nz

‘Imeili: infoline@hrc.co.nz

Telefoni: 0800 496 877

Text: 021 0236 4253

NZ Relay Service

Te mau lava ‘o ngāue‘aki ha kau fakatonulea ‘i ha ngaaahi lea
fakafonua ‘e 180.

Te Kāhui Tika Tangata
Human Rights Commission

/NZHumanRightsCommission

@NZHumanRights

new-zealand-human-rights-commission

